

Микола Кабачинський (Хмельницький)

ТОЧКА 1439
(до питання про о. Зміїний)

Із здобуттям незалежності молода українська держава зіткнулась з масою політичних, економічних та інших проблем. В основному вони були внутрішні, пов'язані з революційними змінами і невмінням основних держаних інститутів їх розв'язати. Що стосується зовнішньополітичної арени, то нам із захопленням звітували про те, як інші країни одна за одною визнавали нашу державу. Здавалось, що всі тільки й чекали, щоб Україна вирвалася з тоталітарних пут Радянського Союзу і тут же, швиденько, світове співтовариство прийме нас у свої обійми, спілкуючись на рівних. Але дуже швидко прийшло розчарування. Виявилось, що декларацій замало і потрібно справою довести, що ти такий як усі, більше того, – дехто відразу зрозумів, що зміни дещо послабили Україну і вирішили скористатись з цього, а деякі сусіди, навіть, вирішили відірвати від нас частини державної території.

Україна з самого початку оголосила про те, що немає і ніколи не матиме ні до кого територіальних претензій, але й своєю землею поступатись не збирається і тому повсякчас жорстко відстоювала територіальну цілісність і недоторканість кордонів. Передусім цими проблемами займалось керівництво держави, МЗС, але не останню роль у них відіграли й прикордонні структури, які, як визначає Закон України “Про основи національної безпеки України”, є одним із суб'єктів національної безпеки, тому що забезпечують вирішення одного з пріоритетних напрямків національних інтересів, а саме територіальної цілісності і недоторканості державних кордонів¹.

Ці проблеми остаточно не вирішені і досьогодні, тому питання збереження територіальної цілісності України, участі в їх розв'язанні прикордонних структур залишаються для нашої держави актуальними, а дослідження сутності даного процесу має велике наукове і практичне значення для того, щоб розвиток був поступальним, а помилки не повторювались.

Зважаючи на актуальність проблеми, сучасні дослідники, засоби масової інформації приділяють їй достатньо уваги. Так, А.Мураховський², А.Маначинський³, Л.Денисенко і О.Нипадимка⁴ розглядали історію о. Зміїний і причини, з яких навколо нього розпочався конфлікт між Україною і Румунією. Г.Корж аналізував місце Зміїного в загальному контексті україно-румунських відносин⁵, В.Власенко – базовий договір від 2 червня 1997 р. і реакцію на нього в Україні і Румунії⁶, а також перспективи подальшого розвитку відносин, зокрема у прикордонній

сфері між ними після ратифікації договору⁷. Г.Цветков досліджував, чому Румунія так загострювала проблему Зміїного і які акти міжнародного права не давали їй реалізувати свої претензії⁸. А.Снегур-Грабовська⁹ і В.Замятін¹⁰ поглиблено аналізували місце о. Зміїний у контексті підписаного договору “Про режим українсько-румунського державного кордону, про співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях”, а С.Астахов¹¹ проінтерв’ював безпосереднього учасника переговорного процесу генерал-майора Б.Трегубова і вияснив сутність взаємовідносин двох держав у прикордонних питаннях, що стосувались Зміїного¹². І.Красноп’юр досліджував питання перспектив о. Зміїний¹³. Але комплексного наукового аналізу проблем, пов’язаних з островом, проведено не було.

Метою статті є дослідження дій уряду України щодо відстоювання територіальної цілісності держави у 1991 – 2003 рр., а саме, в питаннях, що стосувались о. Зміїний та аналіз ролі в даному процесі Прикордонних військ України (далі – ПВУ).

Острів Зміїний розташований у Чорному морі на схід від гирла Дунаю у 22 милях від Сулінського гирла та у 19 милях від українського узбережжя (120 км від Одеси). Його загальна площа не перевищує двох квадратних кілометрів. Він 396 м завдовжки і 421 м в ширину, найвища точка – 41,3 м.

Завжди вважалось, що Зміїний – це замок на дельті Дунаю. В чиїх руках знаходиться ключ, той і володіє входом і виходом з Дунаю, а значить і Європи. Сьогодні вже мало хто знає, що колись о. Зміїний був широко відомим за межами Чорного моря. За легендою острів з’явився ще у ті часи, коли на землі панували олімпійські боги, а підняла його з морських глибин богиня Фетіда для свого сина Ахілла для того, щоб тут знайшла собі останній притулок його бентежна душа¹⁴.

Зміїний згадується більшістю істориків, географів, філософів та поетів давнини: Геродотом, Плутархом, Страбоном, Плінієм, Арктином Мілетським, Павсанієм, Філостратом-молодшим, Аристотелем, Псевдо-Скилленом, Флавієм Арріаном та іншими. Перші згадки про Зміїний датуються VIII ст. до н. е. Тоді його називали Левка (з грецької – білий, світлий). Легенди дають різне трактування цієї назви. В одних пояснюється, що через велику кількість птахів, які жили на острові, в інших – тому, що храм і скульптура Ахілла, збудовані на острові, були з білого мармуру¹⁵.

Храм Ахілла був побудований у VI ст. до н.е. і став одним з найважливіших культових центрів грецького Причорномор’я. В храмі стояла скульптура Ахілла (частину постаменту якої можна й сьогодні побачити в Одеському археологічному музеї). Маленький незаселений

острів греки ототожнювали з місцем перебування міфічного героя і везли до храму багаті дари, особливо моряки, що врятувались від бурь, адже Ахілл вважався покровителем мореходів. Фундамент храму Ахілла зберігся аж до 1837 р., коли його розібрали для будівництва маяка.

Острів ще не до кінця досліджений археологами. Згідно легенди, в його підводних печерах досі зберігаються стародавні скарби. Аналіз знайдених тут фрагментів посуду, глиняних фігурок, якорів і монет доказує, що острів Левка був зв'язаний з містами Греції, Фракії, Малої Скіфії, Боспору, Сирії і Риму.

Римська імперія, яка захопила землі північно-західного Причорномор'я на початку нашої ери, швидко оцінила вигідне розташування острова. В різні часи тут бували візантійці і генуезці, які відмітили на своїх картах острів під назвою Філоксія, а потім Фідонісі, що в перекладі з новогрецької означає “Зміїний острів”¹⁶.

З цього часу його назва постійно залишається такою, хоч на різних мовах звучить по іншому (румунською – Серпілор). Звідки взялась ця назва теж достеменно невідомо. Найвірогідніше, що через велику кількість змії (чорних морських вужів), які розплодилася на ньому, але є легенда, що цих змії спеціально вирощували жреці храму Ахілла для того, щоб ті, охороняючи святилище, своєю отрутою вбивали грабіжників і розбійників, а можливо через те, що за формою він схожий на голову кобри.

На острові також знайдені фрагменти слов'янської кераміки, які датуються IX – XII ст. – свідство періоду розквіту Київської Русі. У кінці XV ст. острів, який входив у склад Молдавського князівства, перейшов до Туреччини. Пануючи в Причорномор'ї, турки називали острів Ілан-Ада, тобто “острів Зміїний”.

У результаті російсько-турецького Бухарестського мирного договору від 16 травня 1812 р. о. Зміїний і Східна Молдавія (Бессарабія) увійшли в склад Російської імперії, яка також отримала право судноплавства по Дунаю. Влітку 1843 р. на острові був побудований маяк (за легендою багаття, що горіло цілодобово у храмі Ахілла, також служило древнім мореплавцям як маяк). У 1875 р. у Франції виготовили новий ліхтар і його світло стало видно за 20 миль, а з 1988 р. на Зміїному встановлено серійний радіомаяк типу КРМ-300¹⁷. З 1856 р. після поразки Росії в Кримській війні острів знову належав Туреччині, а в 1878 р. був переданий Румунії, під володінням котрої знаходився до 1944 р.

У квітні 1944 р. радянські моряки висадились на Зміїному. Румунський гарнізон здав острів без бою. До 1946 р. радянські і румунські солдати разом господарювали на цьому шматкові суші. Після Паризької конференції 1947 р., на якій у загальних рисах були окреслені кордони, острів залишався ще за румунами, але згідно протоколу про

уточнення проходження лінії кордону між СРСР і Румунією, що був підписаний у лютому 1948 р., острів Зміїний остаточно був переданий радянській стороні. Тоді ж він був включений до УРСР. Положення протоколу стали основою договорів між СРСР і Румунією про режим державного кордону, підписаних у 1949 р. і 1961 р. Так, в останньому було підтверджено, що “лінія державного кордону встановлена на основі договору від 1947 р. і протоколу від 1948 р.” Ці документи були ратифіковані парламентом Румунії¹⁸.

У 1991 р. він став частиною державної території суверенної України, як країни-спадкоємниці СРСР.

Ось на цьому б і закінчити коротку історію про цей невеличкий чорноморський острівцець, але для України саме з цього все й починається. А якщо бути точнішим, то починається історія відстоювання своєї територіальної цілісності в політичній і дипломатичній боротьбі за сам Зміїний, континентальний шельф і виключну (морську) економічну зону (далі – ВМЕЗ) острова і України.

У 1991 – 1992 рр. Україна запропонувала Румунії укласти угоду про режим державного кордону і румунській стороні був навіть надісланий відповідний проект, на що не отримала прямої відповіді, але почула висловлювання, які, враховуючи те, що були озвучені офіційними представниками влади, можна було розцінити як територіальні претензії. Так, 20 листопада 1991 р. від уряду Румунії прозвучала заява про те, що “прагнення розвивати взаємовигідні зв’язки не передбачає визнання включення в нову незалежну державу Північної Буковини, краю Герца, краю Хотин і уїздів півдня Бессарабії, котрі були анексовані СРСР і включені потім в територію України на основі пакту Ріббентропа-Молотова”. А державний секретар румунського МЗС, з приводу о. Зміїний заявив, що “Румунія ще у 1991 р. викладала керівництву СРСР свої міркування про те, що він перейшов у володіння СРСР в результаті нав’язаного протоколу”¹⁹.

У 1993 р. Румунія в односторонньому порядку денонсувала договір від 1961 р., а у 1995 р. – протокол від 1948 р. і почала надсилати Україні ноти про вимогу нового обговорення проблем кордонів.

Такі претензії звучали не раз і були настільки настирними, що на них відповідно зреагувала навіть західна преса. Так, радіостанція “Свобода” повідомила, що румунська влада розпочинає територіальну тяжбу проти України з приводу належності о. Зміїний²⁰. Але і в Україні реакція була адекватною. Керівництво країни зауважило, що о. Зміїний увійшов до складу СРСР внаслідок укладання угод, які зафіксували післявоєнне територіальне розмежування в Європі і Україні належить, як державі- правонаступниці. А тому будь-які спроби порушити питання про неправомірність перебування о. Зміїного в складі України не можуть трактуватись інакше, як спроби

перегляду післявоєнного територіального устрою, принцип незмінності якого є фундаментом системи Європейської безпеки²¹.

А після чергової заяви 4 грудня 1995 р. румунського міністра закордонних справ про “відмову українських властей повернути згадані території нашій країні” і погрозою звернутись у Міжнародний суд ООН, керівник нашого зовнішньополітичного відомства відповів, що “Україна дотримується Хельсінських домовленостей і, перед усім, зафіксованого в них принципу недоторканності кордонів, і тому вимагає від усіх, хто підписав Хельсінський акт, того ж. – І підкреслив. – Недотримання цього принципу може привести Європу до катастрофи. Тому Україна, ні під яким тиском, не поступиться своєю територіальною цілісністю”. Разом з тим наш міністр нагадав, що у листопаді 1994 р. всі ядерні держави надали Україні гарантії її територіальної цілісності²².

Варто зауважити, що претензії Румунія теж базувала не на пустому місці. Її політики не раз заявляли про те, що СРСР незаконно відібрав Зміїний у результаті тиску під час підписання вищеназваних договорів і самостійного встановлення кордону по Чорному морю. З того часу Румунія неодноразово пред’являла претензії СРСР стосовно кордонів встановлених після Другої світової війни, але так і не підписала з СРСР договору про делімітацію континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Питання розмежування континентального шельфу впиралося безпосередньо в Зміїний і ставало каменем спотикання на радянсько-румунських переговорах, починаючи з 1967 року. Для розуміння його суті варто пригадати в чому полягали принципові розбіжності сторін. Радянська позиція полягала в тому, що лінія розмежування морських просторів повинна починатися від точки стику зовнішніх кордонів територіальних вод СРСР і Румунії, а далі йти з урахуванням острова Зміїний і географічних особливостей району. Відповідно пропонувалося розглядати північно-західну частину Чорного моря як затоку, що вдається в територію СРСР. Тим більше, що протяжність берегової лінії радянського узбережжя в цьому районі в п’ять разів перевищувала довжину румунського берега. Румунська ж сторона наполягала на тому, щоб лінія розмежування проходила спочатку по географічній паралелі, а потім по середній лінії, проведеній між Кримом і узбережжям Румунії. Мовляв, того вимагають історичні обставини. Усвідомлюючи складність перегляду післявоєнних кордонів, румунські дипломати говорили, що результати зміни приналежності острова Зміїний не повинні “створювати несправедливий ефект при розмежуванні морських просторів”. Однак справедливий на їхню думку ефект виразився б у тому, що до територіальних вод СРСР в районі Зміїного додалися б континентальний

шельф і економічна зона Румунії, а країна Рад позбавилася б ділянки шельфу і економзони площею близько 7 тисяч кв. км²³. Після розпаду Союзу ці проблеми дістались у спадок Україні.

Ще більш драматичним дане питання стало після того, як українські геологи знайшли неподалік від острова в морі багаті промислові запаси нафти і газу. Так, компанія “Чорноморнафтогаз”, складник “Нафтогаз України”, відкрила великі поклади в 40 км на південь від Зміїного. Запаси вуглеводнів залягають на глибині біля двох з половиною км. Прогнозований об’єм цінної сировини може складати більше 10 млн. тон високоякісної нафти і 10 млрд. кубометрів промислового газу²⁴. Після цього справа перейшла дещо в іншу площину і почала стосуватись уже не стільки Зміїного (про який самі румуни говорили, що він не являє ніякої економічної цінності), а континентального шельфу.

Наявність у Румунії територіальних претензій до України довгий час блокувало підготовку політичного договору про добросусідство і співробітництво між двома державами. З початку 90-х років між Києвом і Бухарестом відбулось 10 раундів безрезультатних переговорів, котрі продовжувались майже 5 років. До весни 1997 р. обстановка загострилась настільки, що коли у березні було зафіксовано пересування вниз по Дунаю загону бойових кораблів і катерів Дунайської флотилії ВМС Румунії, по тривозі були підняті підрозділи української морської піхоти, а на їх підтримку направлені великий десантний корабель “Костянтин Ольшанський” і середній розвідувальний корабель “Сімферополь”. Більше того, в квітні 1996 р. міністр МЗС України по дипломатичних каналах навіть змушений був звернутись у Міжнародний суд у Гаазі з заявою відносно територіальних претензій Румунії до України і, зокрема, ситуації, що склалась навколо острова. Але тоді інцидент вдалось погасити²⁵.

Все ж 2 червня 1997 р. між Україною і Румунією був підписаний базовий політичний договір, що підтвердив непорушність колишнього кордону, як він позначений у договорі від 27 лютого 1961 р. і відповідних документах демаркації, дійсних на 16 липня 1990 р., тобто ним фактично визнано права України на острів Зміїний. Україна, з свого боку, зобов’язалась не розміщувати на Зміїному наступальних озброєнь. Договір вступив у дію з 22 жовтня того ж року. Ратифікаційними грамотами сторони обмінялись у листопаді 1997 р.²⁶

Однак залишились питання підписання договорів про режим державного кордону і про делімітацію континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони і, зважаючи на складність у вирішенні цих питань, договір передбачав, що якщо держави не зможуть самостійно вирішити цю проблему протягом двох років, то вони звернуться у міжнародний суд ООН.

І ось тут постала нова проблема. Затягуючи подальше вирішення питання Румунія почала вимагати, щоб характеризувати Зміїний як скелю, тому що стаття 121 Конвенції з морського права встановлює, що “2. ... територіальне море, прилегла зона, виключна економічна зона і континентальний шельф острова визначаються у відповідності з положенням даної конвенції, що приміняються до інших сухопутних територій”, а “3. Скали, котрі не придатні для підтримки життя людини чи для самостійної господарської діяльності, не мають ні виключної економічної зони, ні континентального шельфу”²⁷.

Україна ж, опираючись на все те ж міжнародне морське право, яке визначає “особливі прикмети” острова: “природно сформована частина суші, оточена водою, що залишається над водою під час припливів” і придатна для життя чи економічної діяльності, відстоювала право Зміїного на статус острова. Адже Зміїний безумовно острів – крім геологічних і природних ознак він має свою давню історію, позначається на картах як острів (у тому числі і румунських), у міжнародних документах, ЗМІ завжди вказується – “острів Зміїний”²⁸.

Таким чином знову виникли проблеми, адже як вказується у ст. 8 Закону України “Про державний кордон України” режим державного кордону України – це порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України і він визначається цим Законом, іншими актами законодавства України і міжнародними договорами України²⁹.

Великі надії покладало українське політичне керівництво на те, що Румунія зніме свої претензії після того, як та подала заявку на вступ до НАТО. За словами тодішнього секретаря Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБОУ) Є.Марчука, о. Зміїний – “це стратегічна проблема”, але він вважав, що проблем з Румунією щодо цього острова не буде, оскільки вона прагне вступити до НАТО і їй необхідно мати добрі стосунки з сусідами, адже однією з умов вступу в НАТО нових держав, є відсутність у них територіальних претензій до інших держав³⁰.

Після чого державці стали на жорстку позицію. Зокрема, у травні 2002 р. прем’єр-міністр А.Кінах заявив, що “не може бути ніяких переговорів відносно претензій до територіальної цілісності України”. А уряд спланував завершити формування всієї інфраструктури острова Зміїного, щоб “ні в кого: ні у Румунії, ні у світового співтовариства” не

виникало сумнівів у тому, що “Зміїний – саме острів”, причому “острів, на котрому присутні національні інтереси України”³¹.

Бажання попасти в НАТО таки підштовхнуло Румунію офіційно підтвердити, що вона „ніколи не висувала територіальних претензій до свого сусіда. Наша позиція базується на повазі територіальної цілісності України та підтвердження існуючого кордону між двома державами. Ми не заперечуємо українського суверенітету на острів Зміїний. Додаткова угода до політичного договору з 1997 року чітко уточнює, що острів Зміїний належить Україні”, сказав в інтерв'ю румунській газеті “Дімініяца” міністр закордонних справ Румунії Мірча Джоане³².

Переговори велись з 1998 р. Відбулось 19 раундів. І все ж наступний крок був зроблений. 17 червня 2003 р. у Чернівцях президенти України і Румунії Леонід Кучма і Іон Ілієску підписали договір „Про режим українсько-румунського державного кордону, про співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях”. У договорі, підписаному терміном на 10 років, передбачається автоматичне продовження його дії в тому випадку, якщо сторони не виявлять іншого бажання. Головне положення документу в тому, що він підтверджує лінію державного кордону, зафіксовану договором 1961 р. Визначені принципи за якими, у подальшому, буде проводитись делімітація континентального шельфу і економічних зон. Всі положення, що стосуються лінії українсько-румунського державного кордону, не підлягають денонсації. Прийнято рішення про те, щоб процес делімітації завершити до кінця 2004 р. Текст договору був парафований в ході переговорів між делегаціями 13 червня і направлений на ратифікацію парламентами країн³³.

Як згадував безпосередній учасник подій генерал Б.Трегубов: „З 14-го раунда заяви сусідів стали менш категоричними, з'явилося бажання знайти взаємовигідні рішення. Румунія отримала запрошення вступити в ЄС і НАТО – прийшов час врегулювати свої прикордонні проблеми. На 13-й зустрічі ми в черговий раз поставили питання: чи визнають наши сусіди кордон, котрий був зафіксований документами 1949 р.? Відповідь була позитивною. На 18-му раунді це задокументовано, а на 19-му – договір парафували”³⁴. А точкою відліку лінії розмежування континентального шельфу і ВМЕЗ України і Румунії став о. Зміїний, який в документах отримав назву “Точка 1439”³⁵.

Визначити остаточно статус острова та врегулювати відносини навколо нього в досліджуваний період так і не вдалось. Через кілька днів після підписання договору відбувся черговий раунд переговорів у Бухаресті щодо делімітації континентального (чорноморського) шельфу і виняткових економічних зон і після того, як думки сторін черговий раз не співпали, 17 липня президент Румунії заявив, що звернеться до

міжнародного суду в Гаазі, якщо не порозуміється з Україною³⁶.

Причини, за словами генерала Б.Трегубова, знову ж таки в поверненні румунської сторони до попередніх вимог – о. Зміїний зовсім не острів, а скеля; делімітація не по обмінних листах міністрів закордонних справ СРСР і Румунії і дотриманні в них кожного пункту, а їх перегляд і зміни більш вигідні для сусідів. “Звичайно ж, – завершив генерал, – питання, можливо, і не стояло б настільки гостро, якби не значні рибні ресурси, запаси газу і нафти”³⁷.

Але процеси, що відбувались навколо Зміїного назавжди змінили і цивілізували його обличчя. З 1956 р. острів був у підпорядкуванні Міністерства оборони і на ньому постійно дислокувались військові: рота протиповітряної оборони, а також відділення моряків і прикордонники. У різні пори року остров'ян нараховувалось від сорока п'яти до шестидесяти чоловік.

Після початку територіальних суперечок увага до Зміїного зросла, але у керівництва країни руки до нього дійшли лише у 1995 р. 10 серпня представницька делегація відвідала острів Зміїний. Візит здійснили міністри оборони, закордонних справ, а також голова Держкомкордону і заступник голови Держкомгеології. Ці відвідини не були просто цікавістю, керівники відомств заявили, що острів має велике значення для економіки України (в регіоні 17 нафтогазових родовищ), а також являється південням форпостом держави³⁸.

Але реальні кроки відбулись лише після голосного скандалу у грудні 1995 р. 18 грудня 1995 р. з'явилась постанова Кабінету Міністрів України № 1009 “Про подальший розвиток інфраструктури і господарської діяльності на о. Зміїний та континентальному шельфі”, в якій головний наголос ставився на будівництві причалу, облаштуванні острова, створенні комфортних умов життя і служби людей, проведенні господарської діяльності тощо³⁹.

Було зрозуміло, що для того щоб виконати все заплановане, передусім необхідно збудувати причал для морських кораблів. Це передбачалось ще в радянські часи, але плани так і залишились на папері. У 1995 р. Міноборони запропонувало побудувати на Зміїному стаціонарний причал, але це не було здійснено. 8 жовтня 1997 р. приймається постанова Кабінету Міністрів № 1114 “Про удосконалення розвитку інфраструктури і господарської діяльності на о. Зміїний та континентальному шельфі” з рішенням: міністерствам фінансів і економіки запланувати в проекті Державного бюджету України на 1998 р. виділення Одеській областній державній адміністрації для завершення робіт на стаціонарному причалі о. Зміїний 7 млн. гривень окремим рядком⁴⁰; Міністерству оборони – передати до 15 листопада 1997 р. Одеській областній державній адміністрації проектно-кошторисну

документацію на облаштування о. Зміїний в повному обсязі та незавершене будівництво відповідних об'єктів; Державному комітетові по геології і використанню надр – створити на острові до 15 грудня 1997 р. першу чергу автоматизованого пункту спостережень за передвісниками землетрусів та комп'ютерного центру для оброблення результатів вимірювань, виконати геофізичні роботи в прилеглий до острова зоні континентального шельфу та підготувати обґрунтування на об'єкт для установа на ньому засобів розвідувального буріння на нафту і газ, завершити в 1997 р. еколого-геологічне обстеження морського шельфу о. Зміїний, а також організувати моніторинг геологічного середовища прилеглої частини північно-західного шельфу Чорного моря⁴¹.

Роботи розпочалися: у 1997 р. на Іллічівському судноремонтному заводі почали виготовляти опори і платформи⁴², в травні 1998 р. будівництво причалу почав плавбудзагін № 2 тресту “Чорноморгідробуд”⁴³, але через природні, погодні, а головне – управлінські та фінансові фактори, так і не завершилися.

Допомагала, чим могла, і громада. Так, за рішенням ЗАТ “Киевские ведомости”, у 1996 р. була проведена безкоштовна підписка на комплект їх видань для бібліотеки гарнізона о. Зміїний⁴⁴.

Новий етап облаштування Зміїного розпочався з 2002 р., після того як стало зрозуміло, що за острів потрібно боротись, бо залишимся зі скелею. 26 листопада 2001 р. Президент видає розпорядження про створення міжвідомчої комісії при РНБО України з вивчення стану реалізації заходів щодо розвитку інфраструктури і господарської діяльності на о. Зміїному та континентальному шельфі. Призначає головою комісії першого заступника Секретаря РНБОУ і включає в неї представників десятих відомств⁴⁵.

У грудні (двома прикордонними гелікоптерами відразу) на острів з перевіркою прибула міжвідомча комісія, яку очолював державний секретар Кабінету Міністрів України Володимир Яцуба. Комісія, до складу якої входили представники РНБОУ, Держкомкордону, Міноборони, Мінекономіки, Мінтрансу, Держкомзв'язку, Одеської облдержадміністрації, уважно вивчила стан справ на Зміїному. Місцеві жителі проводжали гостей з надією, що жити їм незабаром стане легше.

Цього разу справи таки посунулися. З 30 травня 2002 р. вступила в офіційну стадію демілітаризація, після того як Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження за №277-р “Про передачу майна військових містечок №1 і 2 на о. Зміїний”, котрим було передбачено “перебалансування” відповідного військового майна у відання Одеської облдержадміністрації і Держкомкордону⁴⁶.

31 травня Кабінет Міністрів України прийняв постанову №713 “Про затвердження Комплексної програми подальшого розвитку

інфраструктури та провадження господарської діяльності на о. Зміїний і континентальному шельфі”. Загалом програма демілітаризації та розвитку острова була розрахована на 4 роки (2002-2006 рр.). Чотирирічний конверсійний проект Зміїного, згідно з орієнтовним розрахунком держзвидатків, оцінювався в 163 млн. гривень⁴⁷.

Така програма вимагала створення Генерального плану освоєння острова, роботу над яким розпочали у 2002 р. Аналогів подібному (тобто створення інфраструктури острова) в Україні ще не було. Хоча й запланований масштаб робіт дещо шокував громадськість. Участь біля десятка відомств, величезні капіталовкладення ..., але ж острівець маленький. С.Гочаров підрахував, що це, в середньому, біля 800 грн. – в кожен квадратний метр та ще й з розділенням 20 “зміїних” гектарів на адміністративний, господарський і заповідно-охоронний сектори.

Навесні 2002 р. Зміїний отримав новий статус. З відання Міністерства оборони його передали у підпорядкування регіональної адміністрації (Одеської області, Кілійського району). На думку спеціалістів це відкривало нові перспективи в освоєнні природних ресурсів, адже їх багатий потенціал в інтересах України майже не використовувався. У військових, що контролювали острів, вистачало своїх турбот, тим більше, що вкрай сутужні фінансові можливості не давали можливості займатись місцевою інфраструктурою⁴⁸.

У травні на острів призначено голову місцевої адміністрації⁴⁹. До серпня з держбюджету виділили майже 10 млн. грн., які активно освоювались. Роботи щодо облаштування йшли настільки активно і успішно, що навіть викликали подив і підозру. В розвідку пішли журналісти і знайшовши у документах, що у цій справі числиться Департамент з виконання покарань, працівники газети “Комсомольська правда в Україні” зробили поспішний висновок, що на Зміїному вже влаштовано „ГУЛАГ” і всі роботи ведуться ув’язненими з одеських тюрем⁵⁰. Але вже через тиждень Комсомолка змушена була виправлятися, вустами заступника представника Президента в Одеській області В.Приймака, повідомивши, що ув’язнені допомогли тільки в реставрації пам’ятника загиблим морякам і виготовленні флагштоків, провівши ці роботи на материку⁵¹. А ще через день журналісти повністю реабілітувались, подавши прекрасний матеріал про людей і події, які відбуваються на острові⁵². У листопаді були підбиті підсумки за 2002 р. і визнано, що всі заплановані роботи – виконано. Загалом протягом 2002 р. Комплексною програмою було передбачено 15 заходів з облаштування острова:

головний з них – будівництво причалу. Уже в жовтні, не дивлячись на складні погодні умови, причал і під’їзні шляхи до нього були готові. Ця якісна гідротехнічна споруда може приймати морські судна великої

тонажності з осадкою 10-11 метрів. Причал обладнаний спеціальними кранами, котрі технологічно призначені для развантаження суден різного класу. Але, як виявилось, не все, що велике – то добре і тому на 2003 р. прийшлося планувати побудову ще одного, – малого причалу, для прийому і швартовки невеликих плавзасобів, кораблів і катерів Морської охорони, які не могли швартуватись до великого. На будівництво було витрачено майже 12 млн. гривень;

– виконані завдання по демілітаризації острова: були виведені підрозділи ППО, ВМС України, вивезена деяка техніка. На Зміїному розгорталась тільки повноцінна прикордонна застава;

– реконструйована гідрографічна споруда – маяк, а також приміщення, котрі відносяться до служби його використання. На маяку змонтовано новітнє навігаційне обладнання, уведення в експлуатацію якого дозволить штурманам кораблів визначати місцерозташування в морі з точністю до 5 метрів;

– відремонтована санітарна частина, будинки для офіцерів, лазня, котельня, їдальня і склади, приміщення для адміністрації. Проведений капітальний ремонт острівної теплиці для вирощування овочів;

– восени на острові з кам'янистим ґрунтом були посаджені десятки молодих дерев і кущів (раніше росло тільки одне дерево – алича);

– відкрито магазин і поштове відділення. “Укртелеком” встановив 5 телефонів, а окремих таксофон встановив у кубрику, де проживають прикордонники⁵³.

У січні 2003 р. сесія Одеської обласної ради прийняла рішення про створення обласного комунального підприємства “Острівне”⁵⁴. У кінці 2002 р. спільні масштабні плани щодо острова склали Українське реєстрове козацтво і Національна академія наук України, керівники яких, – гетьман УРК, доктор технічних наук, професор А.Шевченко і академік Б.Патон підписали угоду про співпрацю в галузі наукових досліджень, економіки та культури. Один із проектів цієї угоди був спрямований на реалізацію Постанови Кабінету Міністрів України від 31 травня 2002 р. і Комплексної програми⁵⁵. А у липні 2003 р. спільна делегація НАН України і УРК вже відвідала Зміїний для реалізації досягнутих угод. Козацтво, в лавах якого значна кількість викладачів, учнівської молоді, взяло зобов'язання до кінця року збудувати на острові стаціонарну лабораторію, в якій по чергово працюватимуть провідні вчені різних профілів: біологи, гідрографи, археологи, дайвери та інші. Крім того козацтво склало широкі плани на майбутнє – створення на острові козацького підрозділу, будівництво старообрядницького чоловічого монастиря і готелю для любителів екстремального туризму⁵⁶.

Свої плани щодо острова заявили і нафтовики. Вони спланували

використати острів для транспортування сировини, побудувати на Зміїному установку з підготовки газу і вже звідти подавати його на материк⁵⁷.

Облаштуванням Зміїного постійно цікавилось найвище керівництво держави. Так у червні 2003 р. з роботами з розвитку інфраструктури острова спочатку знайомився міністр транспорту⁵⁸, а потім приїжджав і Президент, який, зокрема, зазначив: “будівництво причалу показало всьому світу, що Зміїний – українська територія, котра освоюється державою”⁵⁹.

Влітку 2003 р. мешканці острова зазначали, що з тих пір, як Зміїний набув цивільного статусу, облаштування пішло повним ходом. Острів стає комфортним не тільки для мешканців і наукових експедицій, але й привабливим для туристів. Як сказав один із мешканців: “Зараз це досить достойне місце і люди тут можуть жити”. А 16 серпня з островом відкрили постійне сполучення теплоходом “Ластівка”, організувавши регулярну пасажирську лінію Одеса – Зміїний, Кілія – Зміїний⁶⁰.

Але туристи й експедиції не зняли з о. Зміїний його найголовнішого завдання – залишатись форпостом держави. А зважаючи на те, що форпост – це передня варта чи сторожа, то й виконувати це завдання покликані вартові державних кордонів. І тому, у червні 2003 р., вихваляючи причал для океанських лайнерів, Президент не забув нагадати завдання командуючому ПВУ – займатись подальшим облаштуванням прикордонної застави⁶¹.

А розпочиналось все з того ж 1995 р., коли після відвідин делегацією (членом якої був і Голова Держкомкордону) о. Зміїний робоча група також приділила увагу питанням удосконалення охорони державного кордону, в першу чергу, організації взаємодії радіолокаційних систем ППО з авіацією і кораблями ПВ. Тому на о. Зміїному була розташована прикордонна застава з 8 чоловік⁶² і радіотехнічний пост спостереження. Розташування цього поста і задіяні на ньому технічні засоби давали одні з найкращих можливостей у питаннях дальності виявлення різних цілей у морі⁶³.

Навесні 2002 р., після того, як роту ППО почали виводити з острова, було вирішено збільшити прикордонний підрозділ на базі їх військового містечка. До цього процесу активно підключились шефи, за рахунок допомоги яких було закуплено будівельних матеріалів на суму 30 тис. грн. Окрім того, у рамках заходів з посилення охорони державного кордону з метою постійного контролю ВМЕЗ Держкомкордоном було прийнято рішення про постійне чергування навколо острова корабля морської охорони ПВУ та вивчення обстановки з використанням авіації ПВУ⁶⁴. У серпні 2002 р. заставу “Зміїний” введено до штату Ізмаїльського прикордонного загону⁶⁵. На листопад 2002 р. прикордонників на острові вже нараховувалось 30⁶⁶.

Нелегкою була служба прикордонників на острові. До побудови у 2002 р. причалу, тільки авіація ПВУ залишалась одним з постійних засобів зв'язку з прикордонною заставою, забезпечуючи її життєдіяльність. Це завдання, яке покладалось на прикордонну авіацію, визначалось як одне з головних⁶⁷. Тому “з метою посилення соціального захисту військовослужбовців, які проходять службу на о. Зміїному”, Голова Держкомкордону 31 січня 1996 р. видав наказ № 59 “Про збільшення посадових окладів і пільгове обчислення вислуги років деяким категоріям військовослужбовців”, за яким зобов'язав виплачувати “з 1 січня 1996 р. військовослужбовцям ПВ за кожен день їх фактичного перебування на о. Зміїний посадові оклади збільшені на 50%; зараховувати у вислугу років для призначення пенсій військовослужбовцям ... час їх фактичного перебування на о. Зміїний у пільговому обчисленні – 1 місяць служби – за 2 місяці⁶⁸”.

З облаштуванням острова розпочалось і облаштування цієї ділянки державного рубежу. Тим більше, що постановою Кабінету Міністрів охоронцям держави передано військове містечко підрозділу Міністерства оборони. Тому інтенсивно проводили будівельні роботи на острові і прикордонники, створюючи сучасні умови для ратної праці та побуту.

Все ж головним завданням залишалась охорона кордону. Як зазначив П.Шишолін, начальник головного штабу ПВУ, – “Навколо острова Зміїний існує державний кордон. Наша функція, наше завдання – забезпечити захист державного кордону і ВМЕЗ⁶⁹”.

Прикордонники стежили за виконанням всіх вимог дотримання режиму державного кордону. Разом з тим, Зміїний був здатен прикрити морську ділянку кордону, одну з найвразливіших. Наявність зручних бухт і причалів, багато з яких знаходяться поза контролем прикордонників, робить морське узбережжя Одеської області сприятливим для діяльності контрабандистів, котрі використовують маломірні та швидкохідні судна. Не меншої шкоди завдають і браконьєри, що здійснюють в українських територіальних водах промисел цінних порід риби, таких як калкан, катран, білуга та інші.

Будучи включеними в систему спостереження, прикордонники Зміїного виявляли і розпізнавали плавзасоби, літальні апарати, стежачи за їх станом і діями; видавали дані обстановки на кораблі чи катери, літаки або гелікоптери, які несли службу з охорони державного кордону, при необхідності наводячи їх на цілі; забезпечували кораблі та катери даними навігаційного орієнтування при плаванні рекомендованими курсами; займались спостереженням й оповіщенням своїх сил про фактичну гідрометеобстановку та небезпечні гідрометеорологічні явища⁷⁰.

Наведемо тільки один з прикладів. З кінця грудня по травень

турецькі риболовецькі шхуни, порушуючи державний кордон, займались браконьєрським ловом риби в Українській ВМЕЗ, винищуючи цінну породу риби – камбали-калкану, що збирається в цей час на нерест. Камбала-калкан нереститься у неглибоководному районі Чорного моря між о. Зміїним і західним узбережжям Кримського півострова. Вага однієї досягає 15 кг. А коштує 1 кілограм – 15-18 дол. США. Масштаби браконьєрства вражаючі. Наприклад 2000 року – у січні зафіксовано промисел 88 шхун, в лютому – 44, на початку березня – 46. А тільки на одній з затриманих у березні 2000 р. шхун було 618 калканів⁷¹.

За оцінкою спеціалістів від протизаконних дій турецьких рибалок наша країна втрачала під час путини біля 100 тисяч дол. США щоденно⁷². Це, якщо дозволяти їм робити що забагнеться. Ось цим забаганкам і протистояли прикордонники. Так, у 1998 р., взаємодіючи з патрульними літаками, екіпажі прикордонних сторожових кораблів (далі – ПСКР) затримували і випроводжували по 20-30 браконьєрських суден у місяць. У січні 1998 р. під час проведення однієї з операцій шхуна “Тамер Кептен” зіштовхнулася зі сторожовиком і затонула. Українські моряки врятували турецький екіпаж. У березні 2000 р. морська охорона ПВУ (ПСКР “Тригорій Куроп’ятников”, “Миколаїв”, “Павло Державін” і “Поділля”) затримали 3 турецькі браконьєрські шхуни і одну потопили⁷³. 10 квітня 2001 р. в операції, проведеній силами 3 кораблів і авіації ПВУ біля о. Зміїний, була затримана 1 шхуна і 3 видворені за межі ВМЕЗ⁷⁴. 4 квітня 2003 р. 4 турецьких шхуни промишляли в районі Зміїного. Їм на перехоплення вийшли кораблі Морської охорони “Поділля” і “Миколаїв”. На багаточисельні вимоги зупинитись турки не реагували і тоді командир сторожовика наказав зробити попереджувальні постріли, а, коли не відбулось реакції і на них – наказав стріляти на ураження. Отримавши пошкодження кормової частини, шхуна “Мекка” змушена була зупинитись; один моряк дістав легке поранення. “Мекку” поспробувала взяти на буксир шхуна “Гювенлер”, але її також затримали. В трюмах прикордонники знайшли мокрі сітки (більше 50 км), ємкості для зберігання риби і залишки луски. Улов команди встигли викинути за борт. Обидва судна-порушники відконвоювали в Одесу, а інших видворили за межі української ВМЕЗ⁷⁵. Таких випадків безліч. З метою попередження браконьєрства такі заходи проводились щороку в рамках широкомасштабних спецоперацій “Калкан”. А з завдань, які виконували прикордонники Зміїного зрозуміло, що вони в цих операціях брали безпосередню участь.

У 2003 р. відбулось реформування ПВУ в Державну прикордонну службу України, але прикордонники, хоча вже з новим статусом правоохоронців, продовжили нести свою форпосну службу на о. Зміїному⁷⁶.

Отже, можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду

керівництво України, прийнявши жорстку, але справедливу позицію, зуміло відстояти територіальну цілісність нашої держави, зокрема, в районі о. Зміїний, у територіальних суперечках з Республікою Румунією, хоча і через деструктивну позицію сусідньої держави не зуміло завершити даний процес. У цей час на о. Зміїний і континентальному шельфі, в ході виконання Комплексної програми, розпочався активний розвиток інфраструктури та провадження господарської діяльності. А прикордонники, будучи суб'єктом національної безпеки, достойно забезпечували вирішення одного з пріоритетних напрямків національних інтересів України, а саме – територіальної цілісності і недоторканності державних рубежів.

Подальші дослідження стосуватимуться аналізу оперативно-службової діяльності прикордонників о. Зміїного і їх участі у спільних діях з іншими частинами і підрозділами Прикордонних військ України в 1991 – 2003 рр.

---

1 Закон України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 р. №964-IV. – К. 2003. – Ст. 4, 6.

2 Мураховський А. Змеиный – важнейший в Черном море остров. И он принадлежит Украине // Зеркало недели. – 28 августа. – 1995. – С.6-7.

3 Маначинский А. „Троянский конь” украинско-румынских отношений // 2000. – 20 октября 2000. – С.3-4.

4 Денисенко Л., Ныпадымка О. Остров Змеиный: в море над пропастью // Киевские ведомости. – 1 февраля. – 1997. – С.10-12.

5 Корж Г. Остров Змеиный в общем контексте украинско-румынских отношений // Независимость. – 22 декабря. – 1995. – С.6-9; Корж Г. Судьба острова Змеиный // Независимость. – 27 мая. – 1997. – С.6-7.

6 Власенко В. „Острівні” пристрасті довкола договору // Урядовий кур'єр. – 31 травня. – 1997. – С.3.

7 Власенко В. Зміїний: з українського берега – острів, з румунського – скеля // Урядовий кур'єр. – 13 листопада. – 1997. – С.3.

8 Цветков Г. Украина – Румыния: кто же поднимает „планку подозрения”? // Всеукраинские ведомости. – 5 декабря. – 1996. – С. 2-3.

9 Снегур-Грабовская А. Мал Змеиный остров, да дорог // Киевские ведомости. – 25 июня. – 2003. – С.5.

10 Замятин В. Маленькая победа здравого смысла // День. – 18 июня. – 2003. – С.3.

11 Астахов С. Острів спотикання // www.day/kyev.ua. 17.12.01.

12 Астахов С. „Соседи без компромиссов жить не могут” // 2000. – 11 липня. – 2003. – С.4-5.

13 Краснопюр І. Острів Зміїний: реалії та перспективи // Кордон. – 2002. – № 1. – С.40.

-
- 14 Петровська О. Руки геть від Зміїного // Дайджест інформаційних новин. – 2003. – № 28. – С.33-34.
  - 15 Воронков В. Змеиный – остров сокровищ // Комсомольская правда в Украине. – 20 сентября. – 2002. – С.3-4.
  - 16 Мураховский А. Змеиный... – С.6-7.
  - 17 Немеркнущий огонь Змеиногo // Вечерние вести. – 5 июля. – 2000. – С.6.
  - 18 Журавлева Е. Граница не должна быть предметом спора // Рабочая газета. – 14 декабря. – 1995. – С.2.
  - 19 Корж Г. Остров Змеиный... – С.6.
  - 20 Чьи змеи на острове Змеином // Правда Украины. – 12 апреля. – 1994. – С.2.
  - 21 Острову Змеиный – „змеиную мудрость” // Зеркало недели. – 12 августа. – 1995. – С.5.
  - 22 Геннадий Удовенко: „Украина не поступитя своей территориальной целосностью” // Всеукраинские ведомости. – 7 декабря. – 1995. – С.4.
  - 23 Астахов С. Острів спотикання // www.day.kiev.ua/2001/230/den/du1.htm 17.12.2001.
  - 24 Бурцева И. На вахте вдалеке от большой земли // www.podrobnosti.ua/print/projects/kilometr/2002/03/30.
  - 25 Киселев С. Семь бед – один змеиный след, или спасет ли нас НАТО от территориальных претензий Бухареста // Киевские ведомости. – 27 мая. – 2002. – С.4-5.
  - 26 Краснопюр І. Острів Зміїний... – С.40.
  - 27 Конвенція ООН по морському праву 1982 р. – Ст. 121. // Законодательство Украины. – К.: “Центр компьютерных технологий”, 2002. – Выпуск 52.
  - 28 Власенко В. Зміїний... – С.3.
  - 29 Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 18 червня 1996 р. № 245/96-ВР “Про державний кордон України” // Відомості Верховної Ради України, – 1992. – № 2. – Ст. 5; 1996. – № 37. – Ст. 167; – Ст. 8.
  - 30 Острів Зміїний демілітаризують та облаштовують – Голова Держкомкордону // info.rainbow.gov.ua...26.04.2002.
  - 31 Киселев С. Семь бед... – С.4-5.
  - 32 Ковач І. Румунія не заперечує українського суверенітету щодо острова Зміїний, заявив міністр закордонних справ Румунії Мірча Джоане // Укрінформ. – 15 січня. – 2003.
  - 33 Кордон як вісь добросусідства // Урядовий кур’єр. – 18 червня. – 2003. – С.1-2.
  - 34 Астахов С. „Соседи без компромиссов жить не могут” // 2000. – 11 липня. – 2003. – С.4.
  - 35 Воронков В. Остров Змеиный принадлежит Украине // Комсомольская правда в Украине. – 21 июня. – 2003. – С.3.
  - 36 Петровська О. Руки геть від Зміїного // Дайджест інформаційних новин. – 2003. – № 28. – С.33-34.

- 37 Астахов С. „Соседи без компромиссов жить не могут” // 2000. – 11 липня. – 2003. – С.5.
- 38 Острову Змеиный – „змеиную мудрость” // Зеркало недели. – 12 августа. – 1995. – С.5.
- 39 Архів відділу документального забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України (далі – АВДЗ НАДПСУ). – Інв. 75. – Т. 1. – Спр. 2. – Арк.15-18.
- 40 Астахов С. Острів спотикання // www.day.kiev.ua/2001/230/den/du1.htm 17.12.2001.
- 41 Постанова Кабінету Міністрів від 8 жовтня 1997 р. № 1114 „Про удосконалення розвитку інфраструктури і господарської діяльності на о. Зміїний та континентальному шельфі”. Державний кордон України. Збірник документів за 1997 р. – К.: Держкомкордон, 1998. – Арк.27-28.
- 42 Крещук В. Причал для Змеиноного // Рабочая газета. – 26 сентября. – 1997. – С.2.
- 43 Причал для Змеиноного // Голос Украины. – 27 мая. – 1998. – С.7.
- 44 И на самой южной точке Украины будут читать „Киевские ведомости” // Киевские ведомости. – 9 апреля. – 1996. – С.5.
- 45 Розпорядження Президента України від 26.11.2001 р., № 336/2001-рп. „Про міжвідомчу комісію з вивчення стану реалізації заходів щодо розвитку інфраструктури і господарської діяльності на о. Зміїному та континентальному шельфі” // Сховище документів Адміністрації Державної прикордонної служби України (далі – СД АДПСУ). – Інв. 6095. – Т.3. – Спр.2. – Арк.162-164.
- 46 Гончаров С. Золотой остров. Как Кабмин решил утвердить „украинскость” острова Змеиный // Киевский телеграф. 24-30.06.2002. – С.7-8.
- 47 Ткачук Р. На зміїний чекає цивільне майбутнє // Народна армія. 14 червня 2002. – С.2.
- 48 Остров Змеиный приобрел новый статус // www.podrobnosti.com/ua/print/society/2002/03/21/19252.html.
- 49 Руки дійшли до побуту на Зміїному // Народна армія. – 23 травня. – 2002. – С.2.
- 50 Воронков В. Архипелаг ГУЛАГ на острове Змеином // Комсомольская правда в Украине. – 12 сентября. – 2002. – С.7.
- 51 Воронков В. Змеиный – далеко. Но это – остров нашенький // Комсомольская правда в Украине. – 18 сентября. – 2002. – С.7.
- 52 Воронков В. Змеиный – остров сокровищ // Комсомольская правда в Украине. – 20 сентября. – 2002. – С.6.
- 53 Мельник И. Остров Змеиный – день нынешний и перспективы // Одесские известия. – 21 февраля. – 2003. – С.5.
- 54 На острове Змеиный создается коммунальное предприятие „Островное” // Интерфакс-Украина. – 12 января. – 2003.
- 55 Чорна С. На острові Зміїний господарюватимуть науковці і козаки // Урядовий кур’єр. – 6 грудня. – 2002. – С.5.
- 56 Щур Є. На Зміїному – козаки-науковці // Народна армія. – 19 липня. – 2003. – С.4.

- 57 Бурцева И. На вахте вдалеке от большой земли // www.podrobnosti.ua/print/projects/kilometr/2002/03/30.
- 58 На автобані та на острові // Урядовий кур'єр. – 5 червня. – 2003. – С.5.
- 59 Стратегічний форпост нашої держави // Думська площа. – 25 липня. – 2003. – С.3.
- 60 Біла І. Вітри Зміїного примусять працювати // Вечірній Київ. – 29 липня. – 2003. – С.5.
- 61 Леонид Кучма дал поручение соответствующим ведомствам продолжать обустройство острова Змеиный в Черном море // Факты. – 26 июня. – 2003. – С.2.
- 62 Бужан В. Острів Зміїний – форпост України // Ріо-інформ. – 27 січня. – 1998. – С.5.
- 63 СД АДПСУ. – Інв.3532. – Т.2. – Спр.26. – Арк.156.
- 64 Охороняти державний кордон в районі острова Зміїний незабаром буде новостворений прикордонний підрозділ // info.rainbow.gov.ua... 20.05.2002.
- 65 Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. ред. М.М.Литвина; редкол.: М.М.Литвин та ін. – К.: „ПРИНТ-ЕКСПРЕС”, 2004. – С.121.
- 66 Хорунжий Є. Контрабандистів ловити не вигідно? // Вечірній Київ. – 26 листопада. – 2002. – С.3.
- 67 Довідка про стан авіації ПВУ на 10.06.1996 р. // Центральний архів Державної прикордонної служби України. – Ф.19. – Оп.773. – Т.1. – Спр.43/3552. – Арк.194.
- 68 АВДЗ НАДПСУ. – Інв.75. – Т.1. – Спр.2. – Арк.19-19 зв.
- 69 Остров Змеиный приобрел новый статус // www.podrobnosti.com/ua/print/society/2002/03/21/19252.html.
- 70 СД АДПСУ. – Інв.1625. – Спр.17. – Т.4. – Арк.1-3.
- 71 Астахов С. Браконьерский терор // 2000. – 10 марта. – 2000. – С.5.
- 72 Василь Р. Голотюк И. 500 турецких рыболовецких шхун в украинских территориальных водах не появятся // Факты. – 29 марта. – 2000. – С.3.
- 73 Щербаков О. Україна вперше ефективно захистила свої економічні інтереси // Народна армія. – 25 березня. – 2000. – С.4.
- 74 Кошкин С. Украинские пограничники задержали очередную турецкую шхуну // Крымское время. – 12 апреля. – 2001. – С.2.
- 75 Чемерис И. Задержанный пограничниками турецкий корабль пытался... слить топливо // Сегодня. – 7 апреля. – 2003. – С.5.
- 76 Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV “Про Державну прикордонну службу України” // Закони України з прикордонних питань: Офіційний текст зі змінами і доповненнями. – Хмельницький: Видавництво Національної академії ДПСУ, 2003. – С.19-43.